

श्रीमती पार्वतीबाई शंकर ठकार यांचे स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान

प्रा. डॉ. के. सी. केंद्रे

इतिहास विभाग प्रमुख , लोकमान्य महाविद्यालय, सोनखेड , जि. नांदेड.

२० व्या शतकापूर्वी भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत स्त्रियांनी अल्प प्रमाणात भाग घेतला होता, परंतु २० व्या शतकात भारतातील स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या काळात स्त्रिया उघडपणे समोर आल्या. आणि त्यांनी राष्ट्रीय आंदोलनातील त्यांची भूमिका सार्थ सिध्द केली. अनेक स्वातंत्र्य सैनिकांच्या पर्तींनी आपल्या सिध्द केली. अनेक स्वातंत्र्य सैनिकांच्या पर्तींना आपल्या पर्तींना मदत करून राष्ट्रीय आंदोलनात सक्रिय भूमिका वठविली, स्त्रियांच्या वाढत्या सहभागामुळे भारतातील वेगवेगळ्या प्रांतात स्त्रियांमध्ये स्वातंत्र्य प्राप्ती जागृकता निर्माण झाली व त्या मोकळेपणाने स्वातंत्र्य आंदोलनात सहभाग नोंदवू लागल्या. काँग्रेस इतर राष्ट्रवादी संघटनांमध्ये स्त्रियांनी नंतरच्या काळात हिरीरीने भाग घेतलेला दिसून येतो. डॉ. अंनी बेंड्रे सारख्या विदेशी स्त्रीने इ. स. १९१६ ला लखनऊ येथे काँग्रेसच्या अधिवेशनात अध्यक्ष पद भूषविले. नंतरच्या काळात सरोजिनी नायडू सुध्दा काँग्रेसच्या अध्यक्षा बनल्या होत्या.

कस्तुरबा गांधी, कमला नेहरू, सुचिता कृपलानी, विजयालक्ष्मी पंडित, सरोजिनी नायडू, अरुणा असफअल्ली, उषा मेहता, जानकीदेवी बजाज, नलिनीसेन गुप्ता, रत्नमाला, राधिकादेवी, डॉ. कुमारी प्रभावती, श्रीमती पार्वतीबाई शंकर ठकार इ. भारतीय स्त्रिया तर अंनी बेंड्रे भगिनी निवेदीता, नेली सेन गुप्ता इत्यादी विदेशी स्त्रियांनी भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत महत्त्वपूर्ण योगदान दिलेले दिसून येते. सदर संशोधन प्रपत्रामध्ये पार्वतीबाई ठकारांच्या योगदानावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

श्रीमती पार्वतीबाई ठकारांचा जन्म १० ऑक्टोबर १९०५ मध्ये हैद्राबाद येथे झाला होता. त्यांचे पूर्वीचे नाव यमुना विष्णु पोतदार होते. त्यांच्या माहेरी देखील सर्वांनी स्वदेशीचे व्रत घेतले होते. राष्ट्रभक्तीचा व समाजकार्याचा वारसा पार्वतीबाईंना माहेरकडूनच मिळालेला दिसून येतो. त्यांच्या आई कै. भगीरथी बाई पोतदार या मुंबईतील सुप्रसिध्द हिंदू महिला समाजाच्या संस्थापकांपैकी एक होत्या. त्या निरक्षर होत्या तरीही त्यांनी आपल्या मुलींना पणापासून वक्तृत्व स्पष्टतः भाग घेण्यासाठी प्रोत्साहन देत होत्या. लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी, सरोजिनी नायडू यांच्या व्याख्यानासाठी त्यांना घेऊन जायच्या. पार्वतीबाईंचे लग्न २० फेब्रुवारी १९२० मध्ये शंकर विनायक ठकार धुळे यांच्याशी झाले होते. ठकारांशी विवाह झाल्यावर त्या अमळनेर येथे आल्या. शंकर विनायक ठकारांनी सरकारी मानधन असलेल्या शाळेत नोकरी न करण्याचा निर्णय घेतल्याने नुकतेच लग्न झालेल्या असूनही पुण्यातील नोकरी सोडून ठकार अमळनेरला आले होते. येथे पार्वतीबाईंनी प्रभात फेऱ्या सुरू केल्या. फावल्या वेळेत त्या घरोघरी जात आणि गप्पांच्या ओघात त्या स्त्रियांना सध्याच्या राजकीय स्थितीबद्दल माहिती सांगत होत्या व खादीचा प्रचार व प्रसार करीत होत्या.^१ सौ. पार्वतीबाई ठकार यांनी भिल्ल स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी प्रयत्नशील राहून साध्या मराठी भाषेतून व्याख्याने दिली. पश्चिम खानदेशातील त्यांनी भिल्ल स्त्री समाजात जागृती घडवून आणली होती.^२

हिंदुस्थानात सर्वत्र ब्रिटीश सत्तेने पाय रोवला. आणि अराजकतेला जनसामान्यांच्या मनात स्थान मिळाले. पारतंत्र्याच्या काळात राजकारणाचा थोडासाही गंध नसलेल्या धुळे जिल्ह्याला नवसंजीवनी दिली. ती न्या रानडे व म. गांधी यांनी महाराष्ट्रातील धुळे जिल्ह्यातील चले चाव चळवळीचे पडसाद उमटू लागले होते. धुळे जिल्ह्यातील विविध शहरात चले जाव चळवळ प्रखर होत असतांना धुळे तालुक्यातील कापडणे येथील कार्यकर्त्यांनी मोठ्या धाडसाने इंग्रज सरकारच्या अधिकाऱ्यांना भांबावून सोडले होते. धुळे जिल्ह्यातील चले जाव चळवळीतील कापडणे येथील कार्यकर्त्यांचे योगदान उल्लेखनीय आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात धुळे तालुक्यातील डॉ. कमलाबाई अष्टपुत्रे, रूखमाबाई, सौ. ताराबाई गुजराथी, सौ. लक्ष्मीबाई उपासनी सारख्या बऱ्याच स्त्रिया स्वातंत्र्य संग्रामात सहभागी होत्या. अशा प्रकारे गांधी विचारांनी प्रभावी झालेल्या स्त्री कार्यकर्त्यांमधील श्रीमती पार्वतीबाई शंकर

ठकार या साध्या कार्यकर्त्या स्त्रीने १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात गांधी विचारांची कास धरूनच आपल्या नवऱ्याच्या म्हणजे निष्ठावंत गांधी नेते शंकर विनायक ठकार यांच्या बरोबरीने स्वातंत्र्य लढयात आदिवासी स्त्रिया यांच्यासाठी निरपेक्ष भावनेने सतत कार्य केलेले दिसून येते.^३ इ. स. १९२७ मध्ये म. गांधींनी धुळे जिल्ह्याला भेट दिली. धुळे जिल्ह्यात म. गांधींचा दौरा १२ ते १५ फेब्रुवारी १९२७ साली झाला होता.^४ त्यावेळी पार्वतीबाई ठकार यांनी एखाद्या साध्या कार्यकर्त्यासारखे काम दौऱ्यासाठी केले. शंकर विनायक ठकार हे मार्च १९२७ मध्ये गांधीजींना भेटण्यासाठी साबरमती येथे गेले तेव्हा पार्वतीबाई शंकररावांच्या सोबत होत्या. खादी प्रचारात कार्यासाठी मार्गदर्शन करतांना गांधीजी म्हणाले तुम्ही एकदा हिंदुस्थानातील प्रमुख खादी केंद्र बघुन या तेथे कसले काम चालते. याची कल्पना येईल जाताना पत्नीलाही बरोबर घेऊन जा. या सूचनेप्रमाणे शंकर ठकार, पार्वतीबाईष्कार आणि बाळुभाई मेहता यांनी भारतभर दौरा केला या आधी ते विनोबांच्या आश्रमात चार महिने राहिले. येथे पार्वतीबाईंचा मोठा मुलगा चंद्रकांत एकाएकी वारला या दुःखद प्रसंगी म. गांधींनी ठकारांना पत्र लिहून सातवून केले. पत्रात म. गांधीं लिहितात, तुम्ही दुःख मानू नका आजूबाजूची सर्व मुले आपली आहे असे माना.^५ कालांतराने दुःखातील दिवस बाजूला सारून धुळे जिल्ह्यातील सवाई मुकटी या गावठे ठकार कुटूंबाने आपल्या कार्याची सुरुवात केली या गावातील स्त्रियांना त्या हरि विजय सारखी पोथी वाचवून दाखवत व त्या अनुषंगाने इंग्रज सरकार कसे जुल्मी आहे व त्याविरूद्ध गांधीजी करता लढा देत आहे. याबद्दल माहिती सांगत होत्या. नानासाहेब ठकार व पार्वतीबाई ठकार यांनी गावकऱ्यांच्या मदतीने शौचालये बांधायच्या कामातही पुढाकार घेतला इथे दिसून येते.^६ इ. स. १९३० साली दारू गुलावर जाऊन पिकेटींग केली होती. म्हणून त्यांना सहा महिने कैदही झाली होती. गांधीजींच्या प्रेरणेने प्रभावित होऊन कार्य करित असतांना इ. स. १९३० साली जेव्हा सविनय कायदेभंग चळवळ सुरू झाली तेव्हा पार्वतीबाई ठकार खेड्यापाड्यावर जाऊन सभा घेत लोकांना काँग्रेसचे सभासद करित कायदेभंगासाठी फंड गोळा करून पश्चिम खानदेशातील सर्व ठिकाणी त्या एकट्याच जात त्यांनी एकदा फक्त स्त्रियांसाठी सभा बोलविली त्यांचे भाषण एवढे प्रभावी झाले की, फंडासाठी स्त्रियांनी आपले सोऱ्याचे दागिनेही काढून दिले होते. इ. स. १९३२ सालच्या जंगल सत्याग्रहातही पार्वतीबाईंचा सहभाग होता.^७

पार्वतीबाई भानुदास नावाच्या कार्यक्रमाच्या मदतीने गुप्तपत्रके छापून वाटत होत्या. त्याचप्रमाणे मीठ सत्याग्रहाच्या वेळी त्यांनी खास स्त्रियांची सभा भरवून तेथे मीठ विक्री केली. जंगल सत्याग्रहासाठी जे लोक गेले होते त्यांच्यासाठी त्या रयत घेऊन जात सभाबंदी असतांनाही धुळ्यात रोज सभा घेत आणि तात्काळ नेत्यांना अटक केली जाई. एकदा अध्यक्ष कोणीच नाही असे म्हटल्यावर पार्वतीबाई पुढे आल्या तेव्हा पोलीसांनी त्यांना कैद केले आणि माघार घेण्यास सांगितले पण पार्वतीबाईंनी नकार दिला. त्यामुळे त्यांची रवानगी जेलमध्ये झाली. काही दिवसांनी तुरुंगात त्यांना मुलगा झाला. बाळंतपण पोलीस पहाऱ्यात पार पाडले. त्या मुलाचे नाव विनायक उर्फ राजा पण सारे परिचित त्यांना जेल्या म्हणून ओळखत होते.

ग्रामीण भागातील काँग्रेसचे पहिले अधिवेशन जळगाव जिल्ह्यातील फैजपूर या गावी सन १९३६ मध्ये पार पडले. १९३६ च्या फैजपूर काँग्रेस अधिवेशनासाठी त्यांनी स्त्रियांसाठी शिबीरात प्रशिक्षण घेतले आणि स्वयंसेवक म्हणून कार्य केले त्यावेळी पार्वतीबाईंना कन्व्हेरन्स प्राप्त झाले तिचे नाव फैजपूरी ठेवले.^८

नानासाहेब ठकार १९३१ साली गांधीसेवा संघाचे सदस्य झाले होते. चिंचपाडा येथील दुसऱ्या भिल्ल अधिवेशनास सौ. पार्वतीबाई ठकार आणि श्री नानासाहेब ठकार यांनी उपस्थित राहून भिल्ल स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी आणि पुढी उपाययोजना होण्याच्या दृष्टीने येथील कामकाजात सहभाग घेतला होता. ``या अधिवेशनात २५ एप्रिल १९३१ रोजी रात्री सौ. पार्वतीबाई ठकार यांचे भिल्ल स्त्रियांसाठी मार्गदर्शनपर व्याख्यान होऊन २६ एप्रिल रोजी नानासाहेबांनी अधिवेशनात सदर मंडळाने सेवेचे काम करतांना भिल्ल समाजाचे आचार-विचार सनातन धर्माला पोषक होतील, अशा तऱ्हेची योजना ठेवावी, अशा प्रकारचा ठराव मांडून भिल्ल समाजाची संघटना स्थापन करण्याच्या योजनेला पाठींबा दिला होता.^९

३ एप्रिल १९३८ रोजी चैत्र गौरीनिमित्त शहादे येथे सौ. सुमित्राबाई वर्दे यांच्याकडील समारंभात हरिजन गिरीजन झोपडवासी भगिनींच्या उपस्थितीत सौ. पार्वतीबाई ठकार यांनी मार्गदर्शन केले. समाजप्रबोधनाच्या दृष्टीने अशा कार्यक्रमांचा उपयोग महत्त्वाचा वाटतो. 'सौ पार्वतीबाई ठकार उत्कृष्ट किर्तन करीत. तसेच राजकीय, सामाजिक परिषद आणि शिबिरांतून सहभागी होत असत.'

सौ. पार्वतीबाई ठकार पश्चिम खानदेश जिल्ह्यातील सरदार वल्लभभाई पटेलांच्या सभाप्रसंगी तसेच फैजपूर काँग्रेस अधिवेशन यासारख्या राजकीय, सामाजिक अधिवेशनास आवर्जून उपस्थित राहत असे. त्यांनी महिने साधी कारावास भोगल्याचे दिसून येते. धुळ्यात काँग्रेसच्या कार्यक्रमात पार्वतीबाईंनी सातत्याने पुढाकार घेतलेला होता. कालांतराने त्या ठकारासोबत पुण्याला गेल्या. पुण्यातून ठकार नानप्रस्थ आश्रमातून हिमालयात निघून गेलेत. ७ मे १९६४ मध्ये त्यांचा मृत्यु झाला होता. पार्वतीबाईंचे १९४७ पर्यंत पश्चिम खानदेशात वास्तव्य होते. तोपर्यंत त्यांनी सातत्याने स्वातंत्र्य संग्रामात सहभाग दिलेला दिसून येतो.

संदर्भ ग्रंथ :-

1) ठकार पार्वतीबाई	सांगतो संयमी तीचे, प्रथमावृत्ती मार्च 1982	पृ. 13
2) डॉ. पाटील भी. ना.	खानदेशातील समाज प्रबोधनाची चळवळ 1900-1950	पृ. 601

3) पांडे मधुकर निळकंठ	दैनिक सकाळ वर्धापन दिन विशेषांक 22 मे 1950	पृ. 4
4) शहा जी. बी.	धुळे व नंदुरबार जिल्ह्यांचे स्वातंत्र्य चळवळीचे योगदान, प्रथमावृत्ती 1904	पृ. 19
5) ठकार अंजली	देशाचा संसार	पृ. 15
6) डॉ. पाटील भी. ना.	खानदेशातील समाज प्रबोधनाची चळवळ	पृ. 313
7) ठकार पार्वतीबाई	सांगतो संयमी तिचे, प्रथमावृत्ती मार्च 1982	पृ. 24
8) गुजराती कांतीलाल	सहभाग स्वातंत्र्य संग्रामातील प्रथमावृत्ती नोव्हेंबर 1994	पृ. 44
9) ठकार पार्वतीबाई	जागतो संयमी तिचे, प्रथमावृत्ती 1982	पृ. 44